

УДК 792.071.2.028:821.161.2](092)
DOI 10.31654/2520-6966-2024-25F-111-114-121

Кравчук П. І.

кандидат мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв України,
професор кафедри театрознавства Київського національного університету
театру кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого
Ovless80@gmail.com
orcid: 0000-0003-1319-3342

М. К. Заньковецька – виконавиця ролей у п'єсах Любові Яновської

У статті зроблена спроба висвітлити творчу співпрацю М. Заньковецької з письменницею Л. Яновською, зокрема, виконання центральних ролей артисткою у п'єсах «Лісова квітка» («Дзвін до церкви скликає та сам у ній не буває») та «Огнений змії».

Ключові слова: українські театральні трупі, сюжетна побудова п'єси, комедія, акторський ансамбль, перший стаціонарний український театр.

У період кінця ХІХ – початку ХХ століть український театр, переживаючи «золоту добу корифеїв» для російського царського уряду, все ще залишався небажаним явищем і всіяко переслідувався. Проте зважаючи на всі перешкоди, цензурні обмеження, репертуарні труднощі, заборону ставити зарубіжні п'єси в українському перекладі, театр поборював усі перепони на своєму тернистому творчому шляху. Особливо це стало відчутним після російської революції 1905 року після послаблення національного гніту, перед нашим театром відкрились більш нові перспективи.

Прогресивні діячі української культури активно протистояли політиці знищення українського театру і відстоювали принципи народності і демократизму театрального мистецтва, розширюючи його репертуарні можливості.

Драматургія М. Старицького, М. Кропивницького й особливо І. Карпенка-Карого продовжувала бути основою репертуару українських театральних труп, хоч істотно збагачували змістовно-стильові ознаки сценічного мистецтва нова когорта драматургів – Леся Українка, Б. Грінченко, В. Винниченко, Л. Яновська, О. Пчілка, С. Черкасенко, Л. Старицька-Черняхівська, С. Васильченко, О. Олесь, Г. Хоткевич, В. Самійленко.

У перші десятиліття ХХ століття набули популярності драматичні твори Любові Яновської (1861–1933), яка у своїй творчості пропагувала ідеї пізнього народництва, пройшовши переконливу еволюцію – від органічного наслідування проблем і художньої стилістики української мелодрами до шукання змісту і стилю проблемно-філософської драми. Гостро усвідомлюючи творчі потреби часу, письменниця заявляла: «Навіки минули часи гопаків та героїв. Етнографічна-побутова драма в тісних рамках сільського життя теж уступає місце соціально-філософській, психологічній драмі і українські артисти мусять також проходити, як артисти всіх культурних націй, школу, коли хочуть, щоб сили їхні та хист не загинули дарма» [9, С. 27].

На початку 900-х років носіями кращих традицій українського демократичного театру ще залишались М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський, М. Садовський, М. Заньковецька, Г. Затиркевич-Карпинська та їхні послідовники: І. Мар'яненко, О. Сулов, Д. Гайдамака, Ф. Левицький, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, Є. Зарницька та багато інших.

Після недовготривалих, але успішних гастролей М. Садовського та М. Заньковецької по містах Галичини, артистка з осені 1905 р., втомившись від несприятливих життєво-побутових умов гастрольної діяльності, поселилась у рідному Ніжині. Як характеризує дослідник творчості М. Заньковецької театрознавець С. Дурилін: «Її противними стали шаблони і штампи, в яких костеніла більшість акторів-професіоналів. Вона відчувала потребу живої театральної праці з молоддю, яка ще не отруєна акторськими шаблонами і яка ще не заражена вульгарністю закулісних звичаїв» [4, С. 300].

М. Заньковецька приєднується до молодіжної театральної групи ніжинських студентів, де як керівник гуртка і артистка здійснює постановки: «Суєти» І. Карпенка-Карого, «Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває» («Лісова квітка») Л. Яновської та «Лимерівну» Панаса Мирного.

«Лісова квітка» була однією з найкращих із групи ранніх драматичних творів Л. Яновської (всього у творчому доробку драматургині 23 п'єси).

Характерною особливістю п'єс Л. Яновської є вміння глибоко відтворювати найпотаємніші куточки душі своїх персонажів, майстерне розкриття різностороннього духовного світу героїв, їхніх пошуків щастя, добра та справедливості. Саме так характеризує весь творчий багаж письменниці український літературознавець С. Єфремов: «Нехай і порожня мрія – щастя, але в самому шуканні його є вже

деяка подоба щастя, наближення до нього, - і всіма своїми творами кличе Яновська до такого вічного шукання, кличе рватись «до світла, до сонця, до волі» <...> Так то, не зважаючи на песимістичну нотку, бадьорим духом перейняті твори Яновської» [5, С. 549].

«Лісова квітка» написана на досить традиційну тему в тодішньому театрі – взаємодії різнопланових класових прошарків українського суспільства, а саме обману «народолюбцями» молодих та гарних сільських дівчат – ця тема висвітлювалась і у М. Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (Оксана і Борис), і у Старицького «Не судилось» (Катря і Михайло).

Проте Яновська не пішла вже виробленими оцінками класиків, які конфлікт визначають у формі драми, у її трактуванні розв'язанні конфлікту у п'єсі набуває стилістики комедії. «Лісова квітка» комедія про лженародництво панів їхнє лицемірне меценатство.

Найбільш переконливою у донесенні ідейного звучання про прагнення молодої особи до щастя стала комедія «Лісова квітка», яка вперше була видана у 1863 році в Києві, з присвятою М. Заньковецькій.

У сюжетній побудові п'єси «Лісова квітка» має чітку композиційну побудову. Хоча експозиція дещо затягнута і складає всю першу дію: вчитель Сергій і сільська активістка Оріся вирішують питання як допомогти голодуючим селянам. І раптом надходить новина, що «завтра» приїжджає син господині маєтку Андрій з багатою панною Людмилою. Авторка органічно протягує наскрізну лінію твору, адже у студента Андрія вже є наречена Оріся, яка вправно володіє народолюбчою фразеологією. Зав'язкою п'єси стає приїзд до села Андрія з добродійною Людмилою, яка начебто може допомогти грішми голодуючим людям. Хоча у розвитку подій – Андрій має намір одружитися з Людмилою і одночасно заволодіти її коштами. Зрештою, як говорять, «хоче мати зиск на чужій біді». Намір одружитися з Людмилою, фактично стає зрадою Орісі, яка повірила його брехливим словам.

Зінька – сирота наймичка у маєтку матері Андрія відразу зрозуміла справжню сутність вчинків лукавого панича. Саме постать Зіньки авторка асоціює з образом «лісової квітки» і назвою п'єси, саме Зінька розкриває Орісі всю правду і закликає її тікати від задухи й зневаги репрезентованої Андрієм. У кульмінаційному моменті Людмила, викриваючи негідника і резонера Андрія, називає його мерзотником і залишає маєток.

У розв'язці Зінька скидає на підлогу всі подарунки залицяльника Андрія і виносить свій правдивий вирок: «Ач які! Ще й гримають! Натє, натє! Не хочу ваших подарунків, не хочу служити – піду до діда

(до Ориси – П. Кравчук). Понночко! Чого ж ви засмутилися! Дивіться як весело сонечко засяяло! Ходім до людей!»

Роль сімнадцятилітньої Зіньки у виставі аматорів успішно виконувала М. Заньковецька, хоч актрисі на той час вже було 50 років. Але їй надзвичайно імпонував характер дівчинки, яка прямо «з лісу» потрапляє до панських кімнат і комедійно реагує на нечесність, дволикість панів та ганебність їхніх вчинків. Трактовка М. Заньковецької ролі Зіньки була у контрастному зіставленні зніжених й духовно вироджених панів з постаттю винахідливої, веселої, сильної і безстрашної Зіньки. «Зінька може боятися «самоваря», якого «тільки раз на своєму віку й бачила», але з неоглядною смішливістю захищає свої погляди на людей і стосунки між ними»[2, С. 20].

Роль Зіньки для М. Заньковецької була улюбленою і вона блискуче відтворювала психо-фізичний стан простої дівчини у звичаєвих справах панського будинку: «Особливо вражали пантомімічні комедійні «монологи» Заньковецької-Зіньки. От вона роздивляється себе в дзеркалі, яке вперше побачила... Яка гама мімічної гри, яка щирість комедійного відчуття ролі!... А от Зінька на пікніку витягає з кошика продукти і натикається з усього зрозуміло на голландський сир. Цей запах здався їй жахливим і вона вирішила, що до кошика потрапив якийсь зіпсований продукт. Заткнувши носа, тримаючи сир на відстані подалі» [2, С. 20].

Ідейно-критичне звучання ролі Зіньки – Заньковецькою визначало все надзавдання постановки. Наскрізну дію вистави вела Зінька-Заньковецька, постать красуні наймички «лісової квітки», що був шедевром сценічного перевтілення. Дослідниця історії українського театру М. Гринишина відзначає, що «образ наївної та щирої дівчинки-наймички Зіньки, вподобаний Заньковецькою, увійшов до сонму найвищих акторських досягнень вітчизняного театру»[3, С. 213].

Невеличка ніжинська молодіжна група при долученні М. Садовського у 1906 році стала основою першого стаціонарного українського театру, який розпочав свою діяльність у Києві в приміщенні Троїцького народного дому, де зараз працює Київський театр оперети. Показово те, що 15 січня вже 1908 року М. Заньковецька відзначала 25-річчя своєї творчої діяльності. Програма урочистостей складалась з показу уривків чотирьох вистав, а саме: «Лимерівна» Панаса Мирного у ролі Наталі Лимерихи М. Заньковецька, «Лісова квітка» Л. Яновської Зінька, «Чорноморці» М. Лисенка – Цвіркунка та «Дві сімі» М. Кропивницького – Зінька. З наведеного факту можна зробити висновок, що роль Зіньки у «Лісовій квітці» Л. Яновської дійсно була улюбленою для М. Заньконецької.

Крім того, цікавим для дослідників може бути факт присвячення драми «Людське щастя» також М. Заньковецькій, в якому засвідчувалось: «Присвячую Марії Костянтинівні Заньковецькій, на знак глибокої пошани та щирої поваги за ті високо естетичні часи, що переживала я в театрі під вражінням її великого таланту. Л. Яновська. 15 січня 1908 року».

Про творче єдинодумство і взаєморозуміння призначення мистецтва театру між М. Заньковецькою та Л. Яновською переконливо стверджує телеграфне прохання великої артистки до Л. Яновської: «Хочу грати всі Ваші п'єси, будь ласка вишліть, коли можна цензурне до 29-го в Самару, а коли не встигнете, то в Ростов»[10, С. 448–449]. Телеграма надіслана М. Заньковецькою влітку 1906 року.

Л. Яновська не лише вважала М. Заньковецьку великим талантом акторської майстерності, але й рахувалась і довіряла її ерудиції та естетичному смакові і навіть зверталась до артистки з листом про відгук на її новий драматичний твір: «Я писавши цю п'єсу, була не більш не менш як фотографічна кунсткамера: в душі моїй відбивалося життя так, як воно складалося. Буду сподіватися з великою нетерплячістю вашого присуду» [6, С. 187]. Нажаль лист надрукований у збірнику без дати написання і назви п'єси на цей час не вдалося встановити. Хоч характер відтворених подій наводить на думку, що мова йшла про п'єсу «Людське щастя».

Слід зауважити, що вже після виходу М. Заньковецької з складу трупи театру М. Садовського (1909), на початку сезону 1914/1915 року пам'ятаючи про успіх вистави «Лісова квітка» її було повторно включено до репертуару. Прем'єра відбулася 18 вересня 1914 року. Режисером вистави був Ф. Левицький, а роль Зінки виконувала учениця М. Заньковецької Є. Хуторна. Інші ролі виконували Г. Борисоглібська (Марія Сидорівна), М. Петляшенко (Андрій), Н. Горленко (Орися), О. Певний (Сергій), Д. Мироненко (Дід Лісничий), Л. Ліницька (Людмила).

У новій постановці було зміщено сценічну дію на роль Людмили Ліницьку. Якщо з участю М. Заньковецької вистава по праву називалась «Лісова квітка», то у новій інтерпретації вона більше відповідала назві «Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває».

Окрилена успіхом своєї комедії у професійному театрі, Л. Яновська активно працює над створенням нових п'єс: «Без віри», «Людське щастя», «В передрозсвітньому тумані» (1907), «Жертви» (1908), «Огнений змій» (1914) та інші.

Друга напружена співпраця. Заньковецької та Л. Яновської відбулась аж через 7 років, при постановці сімейно-психологічної драми з життя інтелігенції «Огнений змії» у трупі «Товариство українських акторів за участю М. Заньковецької та П. Саксаганського під орудою І. Мар'яненка».

Прем'єра вистави «Огнений змії» відбулась 7 серпня 1915 року у бенефіс І. Мар'яненка, режисером постановником п'єси і був сам бенефіціант. Ролі виконували – господар дому, дідича Івана Івановича – І. Мар'яненко, у ролі його дружини Лідії Костянтинівни – М. Заньковецька, у ролі коханої дідича і дружини дядька Лідії Михайла Олександровича – Л. Ліницька, у ролі самого Михайла – Б. Романицький, фактично головні виконавці – гармонійний ансамбль тогочасних знаменитостей. Детальну реконструкцію постановки вистави «Огнений змії» зробила у своїй дисертації «Акторська творчість Любові Ліницької в театральному процесі України кінця XIX початку XX століть» (2024).

Думаємо, що повторювати характеристику цієї ансамблевої вистави не має потреби, тим більше, що нових матеріалів не вдалося розшукати. Однак зауважимо, що Л. Яновська брала участь як в репетиціях своєї п'єси, так і в прем'єрній виставі. Особливо її полюбила гра М. Заньковецької, яка виконувала одну з центральних ролей з великою експресивністю, виявляючи виключну правдивість «забарвлену своїм життєдайним світлом мистецтва».

І хоч на попервах М. Заньковецька не була захоплена від ролі Лідії, бо протягом усіх чотирьох дій героїня приховує свої неспокойні почуття і не мала жодного пристрасного монологу, але згодом як стверджує дослідниця – «Марія Костянтинівна дуже полюбила цю роль»[7, С. 191].

Але разом з Л. Овчієвою не можна не зазначити розв'язку сценічної дії у трактуванні М. Заньковецької після останніх слів її героїні: «Не втечу я від одного... Не постачить сил моїх... Нема порятунку» - приймала отруту і падала мертвою. І тут просто слід процитувати спогад учасника вистави В. Василька: «Я був свідком, що артистка розпитувала лікарів, як саме поводить себе людина, коли отруїться миш'яком. Я думав, що Марія Костянтинівна має намір відтворити на сцені процес клінічної смерті. Сцену смерті на повну силу вона довго не репетувала. Яке ж було моє здивування, коли на виставі ми не побачили жодних натуралістичних елементів такої смерті. Виходить Марії Костянтинівні потрібні були всі ці консультації лише для того, щоб зрозуміти і відчути саму правду поведінки. І

відтворила вона смерть дуже лаконічно і художньо, головним чином використавши міміку, рух кісті руки. Але вмерла вона на сцені так, що зблідла навіть під гримом. Тіло її набрало незвичайного нежиттєвого вигляду»[1, С. 87–88].

Як висновок Л. Овчієва пише: «Якщо п'єса Л. Яновської не зовсім подобалась трупі, проте усі сходились на думці, що становище врятувало розумне розподілення й виконання ролей: М. Заньковецька, Л. Ліницька та І. Мар'яненко утворили чудовий акторський ансамбль і своїм прекрасним виконанням ролей сприяли тому, що п'єса мала у публіки великий успіх»[8, С. 192].

Творча співпраця двох талановитих особистостей артистки М. Заньковецької та письменниці Л. Яновської на початку ХХ століття стала продуктивною як для кожного з митців, так і для всього українського культуро-творчого процесу. Л. Яновська, розпочавши написання п'єс у стилістиці реалістичної драматургії класиків і використовуючи їхні виражальні засоби, з часом, під впливом досконалої акторської техніки перевтілення видатної сценічної діячки М. Заньковецької, усвідомлювала потребу їхнього оновлення. Тому й п'єси поєднували в собі і традиційну, і модерну поетику, що давало М. Заньковецькій у виставі «Огнений змії» бути переконливою і зрозумілою для тогочасного глядача. І Л. Яновську і М. Заньковецьку поєднувала спільна ознака мистецької творчості – психологізм людських стосунків. М. Заньковецька у драмі Л. Яновської мала можливість поглиблювати свою акторську психотехніку в умовах драми, що висвітлювала хвилюючі проблеми сучасної дійсності. Тим самим обидві майстрині вписували свіжі сторінки в історії сучасного їм театрального процесу.

Література

1. Василько В. Театру віддане життя. Київ: Мистецтво, 1984. 407 с.
2. Гайдабура В. Єлизавета Хуторна. Київ: Мистецтво, 1985. 123 с.
3. Гринишина М. Театральна культура рубежу ХІХ-ХХ століть. Київ: Фенікс. 2010. 342 с.
4. Дурилін С. Марія Заньковецька, Київ: Мистецтво, 1955. 520 с.
5. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Femina, 1995. 686 с.
6. Заньковецька М. Зб. спогадів та документів. Київ: Мистецтво, 1937. 210 с.
7. Овчієва Л. «Акторська творчість Любові Ліницької в театральному процесі України кінця ХІХ початку ХХ століть». Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Київ. 2024. 265 с.

8. Овчієва Л. «Акторська творчість Любові Ліницької в театральному процесі України кінця XIX початку XX століть». Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Київ. 2024. 265с.

9. Яновська Л. Твори у 2–х томах Київ: Дніпро, 1959. Т. 1. 698 с.

10. Яновська Л. Твори: в 2Т., Київ. 1959.Т. 2. 710 с.

References

1. Vasylo, V. (1984). *Teatru viddane zhyttia* [Life, Dedicated to Theatre]. Kyiv: Mystetstvo Publ. 407 p. [in Ukrainian]

2. Haidabura, V. (1985). *Yelyzaveta Khutorna* [Yelyzaveta Khutorna]. Kyiv: Mystetstvo Publ. 123 p. [in Ukrainian]

3. Hrynyshyna, M. (2010). *Teatralna kultura rubezhu XIX-XX stolit* [Theatrical Culture of the Turn of the 19th – 20th Centuries]. Kyiv: Feniks Publ. 342 p. [in Ukrainian]

4. Durylin, S. (1955). *Mariia Zankovetska* [Mariia Zankovetska], Kyiv: Mystetstvo Publ. 520 p. [in Ukrainian]

5. Yefremov, S. (1995). *Istoriia ukrainskoho pysmenstva* [The History of Ukrainian Literature]. Kyiv: Femina Publ. 686 p. [in Ukrainian]

6. Zankovetska, M. (1937). *Zb. spohadiv ta dokumentiv* [The Collection of Memoirs and Documents]. Kyiv: Mystetstvo Publ. 210 p. [in Ukrainian]

7. Ovchiieva, L. (2024). *Aktorska tvorchist Liubovi Linytskoi v teatralnomu protsesi Ukrainy kintsia XIX pochatku XX stolit* [Creative Work of Liubov Linytska as an Actress in Theatrical Process of Ukraine at the End of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries]. PhD Thesis. Kyiv. 265 p. [in Ukrainian]

8. Ovchiieva, L. (2024). *Aktorska tvorchist Liubovi Linytskoi v teatralnomu protsesi Ukrainy kintsia XIX pochatku XX stolit* [Creative Work of Liubov Linytska as an Actress in Theatrical Process of Ukraine at the End of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries]. PhD Thesis. Kyiv. 265 p. [in Ukrainian]

9. Yanovska, L. (1959). *Tvory u 2–kh tomakh* [Works in 2 Volumes]. Kyiv: Dnipro Publ. Vol. 1. 698 p. [in Ukrainian]

10. Yanovska, L. (1959). *Tvory u 2–kh tomakh* [Works in 2 Volumes]. Kyiv: Dnipro Publ. Vol. 2. 710 p. [in Ukrainian]

Kravchuk P. I.

PhD in Art Studies, Honoured Worker of Arts of Ukraine, Professor at Theatre Studies Chair of Kyiv I.K. Karpenko-Karyi National University of Theatre, Cinema and TV
Ovless80@gmail.com
orcid: 0000-0003-1319-3342

M. K. Zankovetska as A Performer of Roles in Liubov Yanovska's Plays

The article attempts to highlight the creative collaboration of M. Zankovetska with the writer L. Yanovska, in particular, the performance of the central roles by the artist in the plays «Forest Flower» («The Bell Calls People to the Church but Doesn't Visit It Itself») and «The Fire Serpent».

Keywords: Ukrainian theatre troupes, plot structure of the play, comedy, acting ensemble, the first stationary Ukrainian theatre.